

Ryszard SZWED

Radomsko w latach 1918–1939

I. Administracja, ludność

Radomsko po odzyskaniu niepodległości przez całe dwudziestolecie międzywojenne wchodziło w skład województwa łódzkiego. W roku 1921 liczyło około 19 tys. Mieszkańców, z czego 61% stanowili Polacy, 38,5% Żydzi, 0,37% inne narodowości (Francuzi, Rosjanie, Niemcy, Czesi). Występowały więc zasadniczo dwie grupy narodowościowe: polska i żydowska. W roku 1931 liczyło ponad 23 tys. Mieszkańców, a pod koniec dwudziestolecia przekraczało liczbę 26 tys.

Pod względem liczby mieszkańców Radomsko zaliczyć można do miast średniej wielkości, chociaż plasowało się w latach trzydziestych na 56 miejscu na 631 miejscowości będących na prawach miejskich.

Wśród mieszkańców przedwojennego Radomska można wyróżnić dwie zasadnicze grupy wyznaniowe rzymskokatolicką i żydowską (grupa narodowościowa pokrywała się z grupą wyznaniową). Dość licznie reprezentowani byli także ewangelicy.

Katolicy do połowy lat dwudziestych posiadali jedną parafię Św. Lamberta, do której obok Radomska należały: Bartodzieje, Bogwizów, Borowa, Folwarki, Kietlin, Radziechowice, Saniki, Stobiecko Miejskie, Strzałków, Sucha Wieś, Szczepocice, Wymysłówek, Zakrzówek.

W roku 1925 wydzielono parafię w Radziechowicach, w 1936 w Stobiecku Miejskim, w 1937 w Strzałkowie i Kietlinie. Biskup Teodor Kubina dokonał także podziału parafii w samym Radomsku, tworząc ekspozyturę parafii Św. Lamberta przy Kościele Najświętszego Serca Pana Jezusa oraz w 1939 roku parafię Św. Magdaleny.

Rozległą parafię posiadali także ewangelicy. Jej siedzibą był wybudowany w 1925 roku przy ul. Reymonta kościół w stylu neogotyckim. Życie religijne Żydów ogniskowało się w synagodze wybudowanej w 1908 roku znajdującej się przy ul. B. Joselewicza (synagoga została zniszczona podczas II wojny światowej) oraz w ponad 20 domach modlitwy. Nieliczna ludność prawosławna posiadała cerkiew, która ze względu na zniszczenia podczas I wojny została rozebrana w latach dwudziestych.

Obszar należący do miasta wynosił 3123 ha, w tym place zabudowane zajmowały ponad 710 ha, użytki rolne 906 ha i lasy ponad 1340 ha. W latach dwudziestych w Radomsku było 1148 domów, w tym 500 murowanych (43,55%) i 648 drewnianych (56,45%). Zdecydowaną większość stanowiły domy parterowe 886 (77,18%). Domów jednopiętrowych było 188 (16,37%), dwupiętrowych 67 (5,83%) i trzypiętrowych 7 (0,62%).

Na ogólna liczbę 3 832 mieszkań przeważały mieszkania jednoizbowe – 1861, oraz dwuizbowe – 1152. Sytuacja na korzyść zmieniła się nieco w latach trzydziestych. W roku 1932 liczba domów wzrosła do 1225. W końcu lat trzydziestych powstały nowe osiedla robotnicze na Kowalowcu i Miłaczkach.

Miasto nie posiadało dobrze rozwiniętej sieci wodociągowej. Wodę czerpano głównie ze studni, których w 1932 roku było: 24 studnie wiercone, 173 studnie wyposażone w pompy i 388 studni nie posiadających pomp¹.

W wyniku wieloletniej pracy Komisji Rozbudowy Miasta opracowany został plan rozbudowy miasta do roku 1970. Przewidywał on, iż Radomsko liczyć będzie około 72 tys. mieszkańców, z których 20%, tj. około 14,5 tys. będzie w wieku szkolnym. Projektowano zatem sukcesywną budowę 30 szkół, każda z nich dla 500 uczniów. Ponadto planowano budowę nowego szpitala i wielu innych urządzeń komunalnych. Projekt uwzględniał także kompleksową zabudowę miasta².

Ponad 50% ludności miasta utrzymywało się z pracy w przemyśle i rzemiośle, około 18% z handlu, a dla ponad 25% źródłem utrzymania była praca w administracji, rolnictwie, wolnych zawodach itp.

Wielu mieszkańców Radomska nie posiadało pracy. W roku 1928 w Powiatowym Urzędzie Pośrednictwa Pracy zarejestrowanych było 958 osób (786 mężczyzn, 172 kobiety). Według raportów władz liczba bezrobotnych miała wynosić 1180. Z funduszków bezrobocia korzystało zaledwie 51 osób w mieście i 33 w pozostałych miejscowościach powiatu. W roku 1931 liczba bezrobotnych wynosiła 1228 osób, a w roku miała sięgać 2,5 tys.³

Co tydzień w czwartek odbywał się targ, a w każdy pierwszy czwartek miesiąca – jarmark. Ceny na podstawie artykuły spożywcze przy przeciętnej płacy około 100 zł miesięcznie wynosiły w roku 1936: chleb żytni 2 kg – 0,80 zł, mąka pszenna 1 kg – 0,35 zł, kasza jęczmienna 1 kg – 0,30 zł, mięso wołowe i cielęce 1 kg – 0,80 zł, słonina 1 kg – 1,40 zł, masło osekłowe 1 kg – 1,60 zł, mleko 1 litr – 0,18 zł, cukier 1 kg – 1 zł⁴.

W Radomsku, stolicy jednego z największych powiatów w Polsce, mieściły się siedziby władz i urzędów, jak: Starostwo Powiatowe, Magistrat, Wydział Powiatowy, Powiatowy Urząd Ziemski, Państwowy Urząd Pośrednictwa Pracy, Urząd Skarbowy Podatków i Opłat, Komenda Powiatowa Policji Państwowej, Komisariat Policji Państwowej, Urząd Poczta-Telegraficzny, Sąd Pokoju, Inspektorat Szkolny.

W roku 1926 czynne było sześć banków: Bank Handlowy, Bank Ziemiański, Bank dla Handlu i Przemysłu, Bank Rolniczo-Mieszczański, Bank Włociański, Bank Kupiecko-Żydowski⁵.

Niespodziewanie długo trwały starania o przywrócenie miastu historycznej nazwy. Władze zaboru rosyjskiego przemianowały miasto na Noworadomsk, w roku 1919 władze polskie zmieniły nazwę na Radomsk. Dopiero w 1922 roku przywrócono nazwę

¹ *Sprawozdanie z działalności Zarządu Miasta i Rady Miejskiej za czas od 4 XII 1919 r. do 31 XII 1921 r.*, Radomsko 1922, s. 23–30; *Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji częstochowskiej*, Częstochowa 1958, s. 121–123.

² Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim (dalej: AP-P), Akta miasta Radomska (dalej: AmR), syg. 11 (syg. Dodatkowa). Protokoły Komisji Rozbudowy Miasta.

³ AP-P, Starostwo Powiatowe w Radomsku, *Sprawozdanie sytuacyjne Starosty Powiatowego za okres 2–8 marca 1928*; AmR. syg. 1964.

⁴ AP-P, AmR, syg. 1954, 2086.

⁵ AP-P, AmR, syg. 1723. statystyka za 1926.

Radomsko. Przeciwno nazwie Radomsko występowały władze Radomia argumentując możliwością omyłek⁶.

O wiele dłużej kształtowała się nazwa powiatu: przez pierwsze lata radomski (co dawało argumenty władzom Radomia), potem radomskowski, dopiero w połowie lat trzydziestych – radomszczański.

Radomsko administracyjnie podlegało władzom powiatowym. Często dochodziło do zatargów pomiędzy władzami miasta i powiatu w zakresie kompetencyjnym. Władze czyniły starania, aby Radomsko stało się miastem wydzielonym. Podstawowym warunkiem było przekroczenie liczby 25 tys. mieszkańców. Kiedy warunki zostały spełnione nadszedł wrzesień 1939 roku.

II. Władze miasta

Jeszcze podczas toczącej się I wojny światowej zaczęły kształtować się polskie władze. Okupant niemiecki i austriacki, chcąc pozyskać przychylność społeczeństwa polskiego, począwszy od połowy 1915 roku, zezwalał na działalność mianowanych przez siebie rad miejskich i magistratów, a od 1916 roku na wybieranie tychże rad w tak zwanych kuriach wyborczych.

Pomimo niedemokratycznej ordynacji do samorządów wchodziłi przedstawiciele społeczeństwa polskiego, częstokroć najbardziej aktywni politycznie, o postawie patriotycznej, cieszący się autorytetem moralnym i zawodowym.

W Radomsku wybory samorządowe odbyły się w czerwcu 1818 roku. Nowowyzbrana Rada Miejska na stanowisko prezydenta miasta zaproponowała Antoniego Paciorkowskiego, jednakże kandydatura ta nie uzyskała akceptacji generała – gubernatora w Lublinie. Prezydentem miasta został Franciszek Goszczyński, a po jego zrzeczeniu się funkcji Ludwik Warwasiński. Oni to kierowali życiem miasta w okresie przełomowym.

W dniu 11 listopada 1919 roku już po opuszczeniu Radomska urzędników i oddziałów wojska okupacyjnego odbyło się posiedzenie Zarządu Miasta, który przejął pełnię władzy. Od tego też posiedzenia zaczęto nową numerację protokołów posiedzeń Zarządu⁷.

Zarząd Miasta kierowany przez L. Warwasińskiego pełnił swe obowiązki do czasu wyboru nowych władz samorządowych. Odbyły się one w 1919 roku na podstawie dwu aktów prawnych: dekretu „O wyborach do rad miejskich na terenie b. Królestwa Kongresowego” z dnia 13 XII 1918 r. oraz dekretu „O samorządzie miejskim” z dnia 4 II 1919 r.

Radnych miano wybierać na 3-letnią kadencję w głosowaniu powszechnym, równym, tajnym i proporcjonalnym. W miastach liczących od 5 do 25 tys. mieszkańców wybierano 24 radnych. Odnosiło się to również do Radomska, które w 1919 roku liczyło około 18 tys. mieszkańców.

Do pierwszych wyborów samorządowych w Radomsku w niepodległej Polsce doszło już 15 czerwca 1919 roku. Niestety, nie były one przygotowane należycie. Organi-

⁶ „Gazeta Radomska” 15 X 1922, nr 43; AP-P, AmR, syg. 1538, 1933.

⁷ AP-P, AmR, syg. 1435, 1582, 2 (dodatkowa).

zowane w pośpiechu, w atmosferze powojennego chaosu wykazały wiele braków i mankamentów. Do najważniejszych należało pominięcie około 3 tys. uprawnionych do głosowania. Z tych też względów wybory zostały unieważnione.

Ponownie przeprowadzone zostały w dniu 5 października 1919 roku. Do 24-osobowej Rady Miasta weszło: 9 radnych z listy Polskiej Partii Socjalistycznej, 6 radnych z listy Bloku Narodowego, 4 radnych z listy Żydowskiej Partii Socjalistycznej „Ferajnigte”, 3 radnych z listy Żydowskiej Partii „Poalej Syjon” oraz po 1 radnym z list: Żydowskiej Partii „Syjon” i Żydowskiej Listy Bezpartyjnej.

Największą liczbę mandatów (9) zdobyła PPS. Liczba ta nie była wystarczającą, aby samodzielnie sprawować władze w mieście. Radni PPS zawarli porozumienie z socjalistami żydowskimi, tworząc koalicyjny Klub Radnych Socjalistycznych liczący 16 osób, co zapewniało bezwzględną przewagę w Radzie. Opozycję stanowił Klub Narodowy. Porozumienie się radnych socjalistycznych zapewniło wybór magistratu składającego się w większości z członków PPS. Burmistrzem został Walenty Starostecki, wiceburmistrzem Bolesław Sarankiewicz, ławnikami: Antoni Wróblewski, Julian Ciesielski (wszyscy PPS) oraz Franciszek Oczkowski ze Związku Ludowo-Narodowego.

Socjalistyczny, jak określano, Magistrat Radomska był od początku ostro atakowany przez opozycję w Radzie oraz przez część społeczeństwa, która była przeciwna opcji socjalistycznej. Magistrat nie miał także poparcia ze strony Starostwa Powiatowego ani Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi.

Na wyraźne żądanie opozycji w roku 1922 władze wojewódzkie dokonały kompleksowej kontroli pracy Magistratu, w wyniku której postawiono burmistrzowi zarzuty, które posłużyły do zwolnienia go z zajmowanego stanowiska. Rozwiązano także Radę Miejską. Do czasu nowych wyborów funkcję burmistrza pełnił Bolesław Sarankiewicz⁸.

Kolejne wybory przeprowadzone w dniu 7 maja 1922 roku zmieniły układ sił we władzach miasta. Zwycięstwo w wyborach odniosły ugrupowania prawicowe tak polskie, jak i żydowskie. Najwięcej mandatów zdobyła Lista Nacionalistów Żydowskich (7) oraz Polska Grupa Narodowa (6). Polska Partia Socjalistyczna uzyskała jedynie 3 mandaty. Także 3 mandaty uzyskało Zjednoczenie Socjalistów Żydowskich. Po 2 mandaty zdobyły listy Chrześcijańskiej Demokracji oraz Inteligencji Zawodowej, a Narodowej Partii Robotniczej przypadł 1 mandat.

W tak rozdrobnionej politycznie Radzie trudno było utworzyć większościową koalicję. Po długich dyskusjach i przetargach wybrano Magistrat w składzie:

- burmistrz – Jan Szwedowski (Polska Grupa Narodowa)
- wiceburmistrz – Bolesław Sarankiewicz (przedstawiciel inteligencji zawodowej)
- ławnicy – Ludwik Warwasiński (Chrześcijańska Demokracja)
 - Rubin Najkron (Zjednoczenie Nacionalistów Żydowskich)
 - Fabian Ościk (Polska Grupa Narodowa).

Opozycja, której przewodzili radni PPS, krytycznie odnosząc się do Rady, żądała jej rozwiązania i rozpisania nowych wyborów. W wyniku krytyki rezygnację złożyli burmistrz i wiceburmistrz miasta oraz kilku radnych. Jednakże władze wojewódzkie nie uwzględniły wniosku o nowych wyborach, przeciwnie, korzystając z uprawnień, przedłużyły kadencję Rady. Wyłoniono jedynie nowy Magistrat w trzyosobowym składzie:

⁸ *Sprawozdanie z działalności Zarządu Miasta i Rady Miejskiej za czas od 4 XII 1919 r. do 31 XII 1921*, Radomsko 1922, s. 3; „Strażnica” 23 V 1920, nr 6; 16 V 1920, nr 5; „Gazeta Radomska” 15 I 1922 nr.3

burmistrz Marian Niewiarowski (Polska Grupa Narodowa) oraz ławnicy Rubin Najkron i Fabian Ościk⁹.

Kolejne wybory odbyły się dopiero w 1927 roku w atmosferze znacznego ożywienia politycznego, jakie nastąpiło po przewrocie majowym. Obóz rządzący celem sondażu opinii publicznej przed zbliżającymi się wyborami parlamentarnymi przeprowadził wybory samorządowe po raz pierwszy równocześnie w całym kraju.

W Radomsku odbyły się one 29 czerwca 1927 roku. Wyniki wyborów zaskoczyły ugrupowania prawicowe, gdyż PPS z socjalistycznymi radnymi żydowskimi mogła przejąć władzę w mieście. Aby do tego nie dopuścić, 12 radnych z ugrupowań prawicowych zrzekło się mandatów jeszcze przed pierwszym posiedzeniem nowo wybranej rady. W tej sytuacji zaszła prawna konieczność przeprowadzenia ponownych wyborów.

Odbyły się one 27 listopada 1927 roku. Mandaty uzyskały następujące ugrupowania: PPS i Klasowe Związki Zawodowe – 10, Zjednoczony Blok Gospodarczy – 5, Żydowski Blok Gospodarczo-Religijny Narodowy – 4, Żydowski Robotniczy Komitet Wyborczy „Poalej Syjon” – 2, Chrześcijańska Demokracja – 1, Zjednoczona Lista Rzemieślników z Żydowską Socjalistyczną Partią „Poalej Syjon” – 1, Żydowska Socjalistyczna Partia Pracy i Żydzi Bezpartyjni – 1.

Przewaga radnych socjalistycznych z ugrupowań polskich i żydowskich pozwoliła na wyłonienie po raz wtóry socjalistycznego magistratu. Burmistrzem został Antoni Pajdak (PPS), wiceburmistrzem Aleksander Kozieńko (PPS), ławnikami: Józef Cygankiewicz (PPS), Samuel Haze (Poalej Syjon) oraz Fabian Ościk (Narodowa Demokracja).

Socjalistyczne magistraty powstały w latach 1927–1929 w 20 miastach. Były ostro atakowane przez władze sanacyjne, które wykorzystując uprawnienia, pod różnymi pretekstami rozwiązywały rady opanowane przez ugrupowania opozycyjne wobec sanacji. Tak też było w Radomsku. W marcu 1930 roku władze wojewódzkie na wniosek starosty powiatowego odwołały ze stanowiska burmistrza A. Pajdaka (obowiązki burmistrza przejął A. Kozieńko), a w lutym 1931 roku rozwiązały Radę Miejską, nie ogłaszając terminu nowych wyborów¹⁰.

Wzorem innych miast władze państwowe na miejsce rozwiązanych samorządów wprowadzały tzw. rządy komisaryczne, które w Radomsku trwały do 1935 roku. Funkcję komisarzy rządowych (burmistrzów mianowanych przez władze rządowe) pełnili kolejno: Paweł Winiewicz w latach 1931–1933 i Władysław Landeck i w latach 1933–1935.

Kolejne wybory władz miasta odbyły się dopiero w 1934 roku (27 V) w oparciu o nowe przepisy wynikające z ustawy samorządowej z 23 III 1933 roku. Wydłużała ona kadencję rady do 5 lat oraz dopuszczała wybór tzw. zawodowców: członków magistratu (prezydent, burmistrz i ich zastępcy) na 10 lat (dwie kadencje). Postanowienia ustawy ograniczyły rolę organu uchwałodawczego na rzecz zarządu miasta, szczególnie jego przełożonego. Zwiększały i tak już duże uprawnienia administracji państwowej w zakresie nadzoru nad samorządem. Myślą przewodnią nowej ustawy było przekształcenie organów samorządowych w instytucję pomocniczą administracji państwowej.

⁹ *Sprawozdanie z działalności Zarządu Miasta i Rady Miejskiej za czas od 20 VI 1922 do dnia 1 listopada 1925 r.*, Radomsko 1925, s. 3.

¹⁰ „Gazeta Radomska”. Dodatek Nadzwyczajny z 30 VI 1927 r.; *Jednodniówka – w listopadzie 1927*, Wydawca Radomszczański Komitet Robotniczy PPS, Historia unieważnienia wyborów Rady Miejskiej w Radomsku odbytych w dniu 29 VI 1927 r.; AP-P, AmR, sygn. 1795.

Największą liczbę mandatów (9) uzyskała PPS z Klasowymi Związkami Zawodowymi. Blok sanacyjny, wykorzystując niuanse prawne, doprowadził do powtórzenia wyborów w dwu okręgach wyborczych (2 XII 1934). Ostateczny podział mandatów w Radzie Miasta przedstawiał się następująco: PPS i Klasowe Związki Zawodowe – 8, Powszechny Blok Wyborczy Pracy dla Samorządu – 6, Żydowskie Zjednoczenie Gospodarcze – 6, Lista Mieszczańska – 4.

PPS, mimo iż posiadała największą liczbę mandatów, nie mogła liczyć na wyłonienie Zarządu Miasta. W odróżnieniu od sytuacji z lat 1919–1927 zabrakło sojuszników, gdyż „Poalej Syjon” i „Bund”, żydowskie partie socjalistyczne, nie wprowadziły do Rady Miasta swoich przedstawicieli. Możliwość utworzenia Zarządu uzależniona była od współdziałania polskich ugrupowań prawicowych z prawicowym obozem żydowskim. Po przeszło dwumiesięcznych negocjacjach wybrano Zarząd Miasta w następującym składzie: burmistrz – Lucjan Kwaśniewski (BBWR), wiceburmistrz – Michał Świdorski (BBWR), ławnicy – Władysław Bartnik (Lista Mieszczańska), Franciszek Lenk (PPS), Dawid Rodał (Żydowskie Zjednoczenie Gospodarcze)¹¹.

Pomimo tarć pomiędzy ugrupowaniami, Rada Miasta bez większych zmian personalnych dotrwała do końca pięcioletniej kadencji.

Po jej upływie rozpisane zostały nowe wybory na dzień 23 IV 1939 roku. Wobec narastającego zagrożenia kraju wiele spraw dotychczas wzbudzających spory, straciło na ostrości. Wybory stały się największym sukcesem socjalistów, którzy zdobyli 12 mandatów (50%), podczas gdy Lista Mieszczańska – 4, Stronnictwo Narodowe – 3, Powszechny Żydowski Związek Robotniczy „Bund” – 3, Żydowska Socjalistyczna Partia „Poalej Syjon” – 1, Żydowski Blok Narodowy „Aguda” – 1.

Pomimo oczywistego sukcesu ugrupowań socjalistycznych nie doszło do zasadniczych zmian w Zarządzie Miasta, bowiem według ustawy samorządowej burmistrz i wiceburmistrz pełnili swe funkcje przez dwie kadencje. Zmiany nastąpiły jedynie na stanowiskach ławników. Po ich wyborze Zarząd Miasta ukształtował się następująco: burmistrz – Lucjan Kwaśniewski (Obóz Zjednoczenia Narodowego), wiceburmistrz – Michał Świdorski (OZN), ławnicy – Władysław Opic (PPS), Józef Cygankiewicz (PPS), Juliusz Surmacki (OZN).

Był to ostatni Zarząd Miasta Radomska wybrany w II Rzeczypospolitej¹².

III. Partie i ugrupowania polityczne

W Radomsku działały wszystkie główne partie polityczne odgrywające istotną rolę w dziejach Drugiej Rzeczypospolitej, od skrajnej lewicy poprzez partie centrowe do prawicy. W momencie tworzenia się państwa polskiego władzę w mieście chciała przejąć Rada Delegatów Robotniczych, powstała w marcu 1919 roku z inspiracji PPS i KPRP. W połowie 1919 r. socjaliści opuścili RDR i przystąpili do wyborów Rady Miejskiej dając tym samym wyraz, iż za legalną władzę uznają samorząd wybrany w wolnych, demokratycznych wyborach, a nie rewolucyjną Radę Delegatów Robotni-

¹¹ „Gazeta Radomska” 3 VI 1934, nr 23; 17 II 1935, nr 7.

¹² AP-P, AmR, syg. 2151a.

czych. Opanowana przez komunistów RDR została przez władze rządowe zlikwidowana w maju 1920 roku¹³.

Duży wpływ na życie polityczno-społeczne miasta i regionu wywierała Polska Partia Socjalistyczna, której działalność w Radomsku datuje się od 1906 roku. Była partią dobrze zorganizowaną, posiadającą ofiarnych działaczy. Do roku 1925 stanowiła samodzielny okręg następnie jako Komitet Powiatowy podporządkowana została Okręgowemu Komitetowi Robotniczemu w Częstochowie. Zasadniczym obszarem działania było miasto, niemniej od 1920 roku czyniono wysiłki zmierzające do objęcia wpływami uprzemysłowione tereny powiatu. Powstały organizacje partyjne w Gidlach, Jasieniu, Gomunicach, Pajęcznie, Przedborzu.

Radomszczańska organizacja PPS liczyła od 150 do 300 członków. Mimo iż nie była partia masową, posiadała silne wpływy w związkach zawodowych oraz instytucjach samorządowych, jak w Radzie Miasta i Kasie Chorych. PPS była głównym rzecznikiem pracujących oraz bezrobotnych. Organizowała manifestacje 1-Majowe i strajki robotnicze. Jej przedstawiciele prowadzili trudne negocjacje z pracodawcami w sytuacjach konfliktowych z pracownikami, szczególnie przy masowych zwolnieniach. Dużą wagę przykładała do pracy oświatowej. Już w roku 1920 socjaliści zorganizowali klub robotniczy posiadający własną bibliotekę, chór i amatorski zespół teatralny.

Działalność oświatową prowadziło Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego będącego pod wpływami PPS. Towarzystwo wybudowało w Radomsku przystosowany do prowadzenia działalności oświatowej i kulturalnej Dom Ludowy im. Ignacego Daszyńskiego.

Pod wpływami PPS była Organizacja Młodzieżowa Towarzystwa Uniwersytetów Robotniczych (OMTUR) oraz Czerwone Harcerstwo.

Radomszczańska PPS posiadała dobrze ukształtowany politycznie aktyw partyjny. Około 30-tu działaczy zasiadało w Radzie Miasta. Niektórzy z nich wybierani byli dwu i trzykrotnie. Socjaliści mieli także swych przedstawicieli w samorządzie powiatowym. Lider radomszczańskiej PPS Franciszek Lenk na XXI Kongresie partii w 1928 r. wybrany został do Centralnej Komisji Rewizyjnej, a na kolejnym Kongresie w 1931 r. członkiem Rady Naczelnej. Wśród działaczy wyróżniali się aktywnością oraz pełnieniem funkcji partyjnych: Józef Cygankiewicz, Władysław Opic, Adam Bykowski, Antoni Pajdak, Aleksander Koziełło, Walenty Starostecki, Aleksander Semkow, Bolesław Westrych.

Miarą docenienia radomszczańskiego środowiska był częsty pobyt w mieście czołowych działaczy szczebla centralnego. W zebraniach, wiecach, manifestacjach i spotkaniach brali udział m.in.: Norbert Barlicki, Stanisław Dubois, Dorota Kłuszyńska, Kazimierz Pużak¹⁴.

O wpływach PPS na sytuację w mieście oraz o poparciu społecznym świadczą wyniki wyborów samorządowych oraz parlamentarnych.

Z sześciokrotnie przeprowadzonych wyborach samorządowych pięciokrotnie w Radomsku PPS zdobywała największą liczbę głosów, a co za tym idzie – największą liczbę mandatów. Na pięć kadencji dwukrotnie przy poparciu ugrupowań lewicowych pol-

¹³ Archiwum Akt Nowych, Oddział VI, Archiwum Lewicy Polskiej, RDR, syg. 167/VII-1; „Robotnik” 3 IX 1919, nr 297.

¹⁴ R. Szwed, *Działalność Polskiej Partii Socjalistycznej w Radomsku w latach 1918–1939*, w: „Studia Regionalne”, T. VI (XI) 1982, Warszawa – Łódź 1985, s. 87–114; R. Szwed, *Działalność samorządowa Polskiej Partii Socjalistycznej w Radomsku w latach 1919–1939*, w: „Rocznik Łódzki” T. XXXI, Warszawa – Łódź 1982, s. 167–168.

skich i żydowskich utworzyła Magistrat z przewagą socjalistów i burmistrzem wywodzącym się z PPS. Radomszczańscy socjaliści uzyskiwali wyższy procent mandatów w porównaniu ze średnią krajową. Gdy w 1934 r. we wszystkich miastach, w których PPS wystawiła swoje listy, otrzymała zaledwie 5% mandatów, to w Radomsku 37%; w 1938–39 r. w całym kraju 27,3%, to w Radomsku 50%.

Także w wyborach parlamentarnych na listy PPS oddawała głosy znaczna część mieszkańców Radomska. W wyborach do Sejmu Ustawodawczego w 1919 r. na kandydatów socjalistycznych głosowało 27% wyborców, do Sejmu wybieranego w 1922 roku – 16%, natomiast do Sejmu wybieranego po przewrocie majowym PPS w ostrej walce z sanacją (BBWR) uzyskała największą liczbę głosów ze wszystkich ugrupowań. Na listę PPS głosowało 2442 wyborców na 9638 biorących udział w wyborach, gdy BBWR otrzymało 1582 głosy. Socjalistycznym posłem z okręgu Częstochowa – Radomsko został Kazimierz Pużak – sekretarz generalny CKW PPS¹⁵.

W nurcie ugrupowań socjalistycznych działały także Niezależna Socjalistyczna Partia Pracy powstała w Radomsku w 1923 roku. Jej działalność widoczna była szczególnie w latach 1927–1928. Prowadziła działalność polityczną i oświatową, brała też udział w kampanii wyborczej. Radomszczańską NSPP wspierał Bolesław Drobner, współorganizator i członek władz centralnych tej partii. W końcu 1928 roku NSPP połączyła się z PPS. Próby jej reaktywowania uwidoczniły się w połowie lat trzydziestych.

Radykalną partią socjalistyczną była PPS-lewica, utworzona w Radomsku w 1926 roku. Największą aktywność notowano w latach 1926–1928. Ze względu na radykalne hasła i działalność partia była represjonowana przez władze rządowe¹⁶.

Duży wpływ na kształtowanie atmosfery polityczno-społecznej w mieście miały partie narodowo-chrześcijańskie, a przede wszystkim Chrześcijańska Demokracja oraz Związek Ludowo-Narodowy, przekształcony w 1928 r. w Stronnictwo Narodowe. Ugrupowania te zwyciężyły w wyborach samorządowych w 1922 r. i przejęły władzę w mieście. Również w wyborach parlamentarnych listy wystawiane przez ugrupowania narodowo-chrześcijańskie uzyskiwały duże poparcie. W wyborach do Sejmu Ustawodawczego około 31% wyborców Radomska oddało swe głosy na listę Komitetu Narodowego. W wyborach parlamentarnych w 1922 r. około 40% wyborców Radomska głosowało na listę Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej, co przyczyniło się do uzyskania 3 mandatów w okręgu Częstochowa-Radomsko. Również wyniki wyborów parlamentarnych w 1928 r. wykazały duże poparcie społeczeństwa ugrupowaniom narodowym¹⁷.

Związek Ludowo-Narodowy wspierany był przez radomszczańskie Stowarzyszenie Właścicieli Nieruchomości, Stowarzyszenie Kupców, Towarzystwo (Resure) Rzemieślniczo-Przemysłową, Narodową Organizację Kobiet oraz przedstawiciele inteligencji zawodowej. Wśród zwolenników endecji spotykamy czołowe postacie radomszczań-

¹⁵ R. Szwed, *Wybory do Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej w okręgu częstochowskim, w: Częstochowa w pierwszych latach Polski Odrodzonej*, Częstochowa 1994, s. 26–27; tegoż, *Częstochowa w wyborach parlamentarnych 1922 r.*, w: *Z dziejów najnowszych Częstochowy*, Częstochowa 1995, s. 146.

¹⁶ B. Wachowska, *Z dziejów społeczno-politycznych Radomszczańskiego w dwudziestolecie międzywojennym*, w: „Rocznik Łódzki” T. XXIII (XXVI), 1978, s. 171–174.

¹⁷ R. Szwed, *Wybory do Sejmu Ustawodawczego...*, s. 23; *Częstochowa w wyborach parlamentarnych 1922 r...*, s. 143.

skiego życia politycznego i gospodarczego: Wacław Katuszewski, Michał Świderski, Stefan Kostecki, Antoni Peyser, Stanisław Poradowski, Antoni Szefer.

Chrześcijańska Demokracja wspierana była przez Chrześcijańskie Stowarzyszenie Robotników, a personalnie przez Ludwika Warwasińskiego, Alojzego Macha oraz księdza Mariana Jankowskiego – proboszcza parafii Św. Lamberta.

Silne wpływy endecji i chadecji osłabły w połowie lat dwudziestych. Konsolidacja nastąpiła po zamachu majowym i dojściu sanacji do władzy. Powstał Obóz Wielkiej Polski, a Związek Ludowo-Narodowy został przekształcony w Stronnictwo Narodowe, którego struktury organizacyjne powstały w powiecie, mieście i większych gminach. W Radomsku utworzone zostało Koło Miejskie (Grodzkie) SN, które podlegało Zarządowi Powiatowemu. Powiatowa struktura SN podlegała Zarządowi Okręgu SN w Częstochowie. W połowie lat trzydziestych do Zarządu Powiatowego Stronnictwa Narodowego w Radomsku wchodził: Jan Woliński – prezes, Mieczysław Brzuchania – sekretarz, Konstanty Sadowski – skarbnik, oraz członkowie Zarządu – Tadeusz Belina, Alma Biedrzycka, Władysław Bartnik, Fabian Ościk, Bolesław Nowicki, Tadeusz Gomuliński oraz ks. Bernard z Klasztoru Ojców Franciszkanów.

Prezesem Koła Miejskiego (Grodzkiego) był Tadeusz Gomuliński, a sekretarzem Jerzy Białecki.

Istotną rolę w życiu organizacyjnym i działalności SN pełnił powiatowy instruktor organizacyjny (kierownik powiatowy) delegowany przez władze okręgowe. W powiecie radomszczańskim funkcję tę pełnili m.in. J. Stysiński oraz A. Jaksender – częstochowski działacz stronnictwa.

Ze sprawozdań starosty powiatowego wynika, iż największa aktywność SN oraz powstało na miejsce OWP Obozu Narodowo-Radykalnego przypada na lata 1935–1937.

Życie polityczne w Radomsku – pisze starosta w 1936 roku – upływa nadal pod znakiem rozwoju i działalności Stronnictwa Narodowego. Formy aktywności były różnorodne – od odczytów i zebrań po ekscesy antyżydowskie. Na ich tle dochodziło do rozbieżności pomiędzy Kołem Miejskim SN a władzami powiatowymi i okręgowymi. „Miejscowe władze Stronnictwa stanowczo sprzeciwiają się urzędowaniu wystąpień antyżydowskich, a jeśli się one zdarzają to dokonywane są bez wiedzy władz SN przez młodych zapalonych endeków, którzy przeprowadzają je na własną rękę” – pisze starosta powiatu radomszczańskiego w swym sprawozdaniu.

Począwszy od 1938 r. aktywność endecji malała. „Wygłaszane te same hasła i zwroty na temat walki z Żydami... nie przemawiają już do przekonania szerokim masom społeczeństwa, toteż zainteresowanie akcją SN ze strony społeczeństwa jest bardzo słabe” – czytamy w kolejnym sprawozdaniu starosty¹⁸.

Na atmosferę polityczną miasta wpływały także partie chłopskie, choć głównym terenem ich działania był powiat radomszczański i środowisko wiejskie. Jednakże w Radomsku mieściły się siedziby władz powiatowych, odbywały się zjazdy partii chłopskich oraz spotkania z przedstawicielami władz centralnych. W sali „Kinema” odbywały się wiece i manifestacje, w których uczestniczyli m.in.: Stanisław Thugutt, Andrzej Waleron, ks. Zygmunt Sędzimir oraz inni działacze i parlamentarzyści ruchu ludowego.

¹⁸ „Gazeta Radomska” 1922, nr 18; 1935, nr 15; „Dziennik Narodowy” 1919, nr 19; AP-P, Starostwo powiatowe w Radomsku – Sprawozdanie Starosty Powiatowego za lata 1928, 1933–34, 1936, 1938.

W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości na czoło ruchu ludowego w Radomszczańskim wysunęło się Polskie Stowowictwo Ludowe „Wyzwolenie”, kierowane przez Eustachego Rudzińskiego, aktywnego ludowca i posła na sejm. Przed wyborami parlamentarnymi w 1922 roku uaktywnił się nowy partner i konkurent zarazem Polskie Stowowictwo Ludowe „Piastr” prowadzące dynamiczną działalność organizacyjną i merytoryczną. Z „Piastr” związało się wielu nauczycieli radomszczańskich szkół średnich, m.in. Józef Skubisz, Antoni Szwedowski, Juliusz Surmacki, Stanisław Niemiec. Oni też tworzyli Zarząd Powiatowy PSL „Piastr” wybrany w 1923 roku, któremu przewoował A. Szwedowski, a jego zastępcą został J. Skubisz.

Na pozycjach radykalnej lewicy ruchu ludowego plasowała się Niezależna Partia Chłopska kierowana w Radomszczańskim przez Tadeusza Soleckiego.

W 1931 roku doszło do zjednoczenia ruchu ludowego. W wyniku połączenia PSL „Piastr”, PSL „Wyzwolenie” i Stronnictwa Chłopskiego powstało Stronnictwo Ludowe. Jego struktury i działalność widoczne są w życiu politycznym miasta i powiatu radomszczańskiego.

W połowie lat trzydziestych stronnictwem kierował Zarząd Powiatowy, na którego czele stali: Maksymilian Czarniecki – prezes, Feliks Łuszcz i Jan Włodarczyk – wiceprezesi, Ludwik Widera – skarbnik, Jan Kulka – sekretarz.

Jan Kulka był jednocześnie prezesem Zarządu Powiatowego Związku Młodzieży wiejskiej „Wici”, prowadzącego aktywną działalność w środowisku młodzieży wiejskiej powiatu radomszczańskie¹⁹.

Nową siłą polityczną po zamachu majowym był Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem skupiający zwolenników sanacji. W Radomsku powstało Koło Miejskie BBWR podległe Radzie Powiatowej, której prezesami byli: Bolesław Święcicki, następnie Józef Jaworski.

W miejsce rozwiązaneo BBWR, w czerwcu 1937 r. powstał Oddział Miejski Obozu Zjednoczenia Narodoweo. Jego prezesem został Wojciech Kulikowski, a wśród działaczy wyróżniali się Stanisław Sankowski, Antoni Szwedowski oraz burmistrz miasta Lucjan Kwaśniewski²⁰.

W opozycji do legalnego życia politycznego pozostawała Komunistyczna Partia Robotnicza Polski (od 1925 r. KPP) powstała ze zjednoczenia SDKPiL i PPS – Lewica. W obradach zjazdu zjednoczenioweo w dniu 16 XII 1918 r. w Warszawie uczestniczył Stanisław Tokarski – delegat z Radomska działacz SDKPiL i sekretarz Rady Delegatów Robotniczych. Po zjeździe zjednoczeniowym zaczęły powstawać organizacje komunistyczne w większych zakładach przemysłowych: „Thonet”, „Wünsche”, „Metalurgia”, w cegielni Fajermana. Powołano Komitet Dzielnicowy podległy Okręgowemu Komitetowi Częstochowsko-Piotrkowskiemu. KPP, nie mogąc działać legalnie, dążyła do rozciągnięcia swoich wpływów na związki zawodowe i poprzez nie chciała realizować swoje cele. Liczba członków KPP w Radomsku w roku 1935 wynosiła 255, w tym około 100 młodzieży, bowiem kadrowym zapleczem partii był Komunistyczny Związek Młodzieży Polskiej. W ramach jednoliteo frontu KPP dążyła do współpracy z partiami lewicowymi. Na gruncie radomszczańskim współpraca ta widoczna była z Niezależną Partią Chłopską i Niezależną Socjalistyczną Partią Pracy.

¹⁹ „Gazeta Radomska” 1937, nr 24; „Dziennik Narodowy” 1923, nr 184; AP-P, Starostwo Powiatowe..., jw.

²⁰ „Gazeta Radomska” 1937, nr 24.

KPP będąca partią nielegalną narażona była na represje ze strony władz rządowych. Działacze komunistycznych aresztowano i sądzono. Najliczniejsze procesy miały miejsce w 1927 i 1932 roku²¹.

Obok polskich partii i ugrupowań politycznych funkcjonowały partie żydowskie, wśród których do najbardziej wpływowych należały: Żydowska Partia Socjalistyczna „Ferainigte” (uzyskała 4 mandaty w Radzie Miejskiej w 1919 r.), Żydowska Partia Poalej Syjon oraz Powszechny Żydowski Związek Robotniczy „Bund”. Wśród młodzieży żydowskiej działalność prowadziły: Organizacja Młodzieży Żydowskiej „Frajhajt”, Związek Młodzieży Żydowskiej „Cukunft”, Organizacja Młodzieży Chalucowej „Gordonia”²².

IV. Przemysł, rzemiosło, usługi

Radomsko było miastem uprzemysłowionym. Według statystyki z 1925 roku funkcjonowało 57 zakładów przemysłowych. Największe z nich to zakłady przemysłu meblarskiego i metalurgicznego. W zakładach tych mieszkańcy Radomska znajdowali zatrudnienie.

Stan zatrudnienia w największych zakładach Radomska

Nazwa zakładu przemysłowego	Zatrudnienie	
	1925	1932
Towarzystwo Akcyjne Przemysłu Metalurgicznego	542	448
Fabryka Mebli Giętych „Thonet – Mundus”	510	467
Fabryka Mebli Giętych S.A. „Mazowia”	492	208
Fabryka Mebli Giętych K. Wünsche, H. Witte	349	207
Huta Szkła i Kryształów „Marivala”	x	192
Fabryka Maszyn i Odlewni Żelaza A. Kryzel, J. Wojakowski	215	114

Źródło: AP-P, AmR, syg. 1675, 1773, 2009.

Do większych hut szkła należały także Huta „Kryształ” zatrudniająca w 1925 roku 150 pracowników i Huta „Hefena” (100 robotników)²³.

W roku 1927 w 59 zakładach o charakterze przemysłowym pracowało około 3,5 tys. zatrudnionych. Przeważał więc typ zakładów średnich i małych. Większość zakładów zatrudniała od kilku do kilkudziesięciu osób.

Dla potrzeb miasta i okolic pracowały cztery cegielnie zatrudniające w 1932 roku około 100 osób, w tym: miejska – 25, Sz. Fajermana – 20, J. Szwedowskiego – 28,

²¹ B. Wachowska, *Z dziejów społeczno-politycznych ...*, s. 177–180.

²² AP-P Starostwo Powiatowe....

²³ W niektórych opracowaniach liczba zatrudnionych w radomszczańskich zakładach przemysłowych jest o wiele większa. Problem oczekuje szczegółowych badań.

J. Strómiłło – 26 osób. Najwięcej cegły wyrabiano w cegielni J. Szwedowskiego. Rocznie cegielnie produkowały około 7 milionów sztuk cegły²⁴.

Usługi mieszkańcom Radomska i pobliskich miejscowości świadczyło 8 młynów. Największy, elektryczny będący własnością B. Kistelskiego pracował na dwie zmiany i zatrudniał w 1924 r. 18 osób. Młyny motorowe K. Zielonki i W. Soczyńskiego zatrudniały po 11 osób, a parowy S. Szykulskiego – 6 osób. Pozostałe tylko po jednym pracowniku²⁵.

Uzupełnieniem zakładów przemysłowych były zakłady rzemieślnicze. W 1929 roku liczba rzemieślników posiadających karty rzemieślnicze wynosiła 129. Większość z nich posiadała własne zakłady rzemieślnicze. Najliczniejszą grupę stanowili stolarze – 26 osób. Prowadzili oni na ogół małe warsztaty zatrudniające od 2 do 5 osób. Liczną grupę posiadającą karty rzemieślnicze stanowili szewcy – 15 osób, krawcy – 14, kuśnierze – 11, rzeźnicy – 9, fryzjerzy – 9, murarze – 8, piekarze – 6, malarze – 5, blacharze – 5, ślusarze – 5. Takie rzemiosła jak tokarz, powroźnik, kowal, fotograf, introligator, jubiler, lakiernik, miały po jednym przedstawicielu. Zegarmistrzów, czapników i cukierników było po dwóch w swym rzemiośle²⁶.

W miarę upływu czasu malała liczba zakładów przemysłowych, a wzrastała liczba zakładów rzemieślniczych i placówek usługowych. W roku 1932 w mieście czynnych było 116 sklepów spożywczych, 21 piekarni, rzeźnia, 28 masarni, 38 jatek mięsnych, 13 restauracji, 2 kawiarnie, 5 cukierni. W 1936 r. było już 13 kowali posiadających własną kuźnię. Czynne były 4 stacje benzynowe²⁷.

Życie gospodarcze w Radomsku podlegało procesom makroekonomicznym. Słabsze zakłady upadały, na ich miejsce powstawały nowe. Lata kryzysu dotykały także najsilniejszych. W roku 1931 Fabryka Mebli Giętych „Thonet – Mundus” zmniejszyła poważnie zatrudnienie i ograniczyła pracę do 3 dni w tygodniu. Na przełomie lat 1938/1939 bankructwo ogłosiła Fabryka Mebli Giętych „Mazowia”. Tuż przed wybuchem wojny dyrekcja Fabryki Mebli Giętych K. Wünsche, H. Witte zamierzała zlikwidować wybudowany w 1923 r. oddział na Kopcu.

Z większych zakładów przemysłowych najbardziej stabilną sytuację ekonomiczną miały zakłady Towarzystwa Akcyjnego Przemysłu Metalurgicznego. Zakład był własnością francuskich finansistów, do których należała także Huta Bankowa w Dąbrowie Górniczej. W roku 1932 fabryka posiadała następujące oddziały: warsztaty mechaniczne, stolarnię, druciarnię stalową, liniarnię, gwoździarnię, oddział produkcji wkrętek do drzewa i mebli oraz kotłarnię. W roku 1937 wybudowano nowoczesny piec cynkowy. Asortyment produkcji fabrycznej był bardzo szeroki. Wyrabiano drut zwykły i kolczasty, siatki, liny stalowe, gwoździe, wkręty, widły, łopaty, szpadle itp.

W latach dużego rozkwitu produkcji 1927–1928 rocznie wytwarzano około 20 tys. ton różnych wyrobów. W latach kryzysu produkcja spadła do 7 tys., ale pod koniec lat trzydziestych wzrosła do 27 tys. ton. W roku 1937 fabryka otworzyła swoją filię w Landwartowie pod Wilnem.

Również położenie robotników w „Metalurgii” było korzystniejsze od pozostałych zakładów przemysłowych w Radomsku.

²⁴ AP-P, AmR, syg. 2009; A. Paprocki, *Radomsko. wstępny plan programowy zabudowania oraz fragment szczegółowego planu miasta zw. Kowalowiec*, „Samorząd Miejski”, R. 1933, dodatek „Biuletyn Informacyjny” nr 2, s. 46–56.

²⁵ AP-P, AmR, syg. 1621.

²⁶ AP-P, AmR, syg. 1880.

²⁷ AP-P, AmR, syg. 1773, 2009, 2112.

Wszystkie większe zakłady przemysłowe zaopatrywały się w surowce poza Radomskiem, do którego dostarczane były koleją. Wszystkie też posiadały tory przemysłowe. Wyroby przemysłu meblarskiego przeznaczone były przede wszystkim za granicę, przemysł metalowy zaspokajał w większości rynek wewnętrzny²⁸.

V. Oświata, szkolnictwo, kultura

Sprawy szkolnictwa i oświaty stanowiły jeden z ważniejszych problemów miasta w odrodzonej Polsce. W pierwszym roku niepodległości czynnych było 6 szkół powszechnych w tym: 1 – jednoklasowa, 1 – dwuklasowa, 2 – trzyklasowe, 2 – pięcioklasowe. Żadna z nich nie była szkołą pełną siedmioklasową. Staraniem Rady Miasta oraz mieszkańców Radomska w miarę upływu lat organizowano nowe szkoły, w tym pełnoklasowe. W roku 1926 funkcjonowało 10 szkół o następującym stopniu zorganizowania: 1 – jednoklasowa, 1 – czteroklasowa, 1 – pięcioklasowa, 1 – sześcioklasowa i 6 – siedmioklasowych. W roku 1927 w wyniku reorganizacji utworzono 7 szkół siedmioklasowych.

Wzrastała liczba uczniów. Gdy w roku szkolnym 1918/1919 do szkół powszechnych uczęszczało 1929 uczniów, to w 1924/1925–2542; 1925/1926–2851, a w 1927/1928 około 2980.

Wzrastała także liczba nauczycieli. W roku szkolnym 1918/1918 w sześciu szkołach pracowało 23 nauczycieli, znacznie obciążonych liczbą uczniów (na 1 nauczyciela przypadało 84 uczniów), w 1924/1925 w dziewięciu szkołach 58 nauczycieli (na 1 nauczyciela przypadało 44 uczniów). W latach trzydziestych ze względu na trudną sytuację gospodarczą nie zwiększono liczby etatów nauczycielskich, mimo iż wzrastała liczba uczniów. Ponownie wystąpiło przeciążenie nauczycieli dużymi grupami uczniów²⁹.

Pomimo ogromnych wysiłków władz samorządowych i szkolnych nie udało się w Radomsku osiągnąć pełnej realizacji powszechnego obowiązku szkolnego. Najlepiej przedstawiała się sytuacja w roku szkolnym 1925/1926, gdy powszechnym obowiązkiem nauczania objęto 95,4% dzieci w wieku szkolnym. W latach następnych wzrastała liczba dzieci nie uczęszczających do szkoły, zatem malał wskaźnik powszechności nauczania³⁰. Główną przyczyną należy upatrywać w trudnych warunkach bytowych rodzin robotniczych i bezrobotnych. Doraźna pomoc udzielana tym rodzinom przez Magistrat i instytucje opieki społecznej chwilowo łagodziły problem, ale go nie rozwiązywały. Niepokojący był także stan zdrowia dzieci. W roku 1930 na przebadanych 2861 uczniów szkół podstawowych u 227 stwierdzono jaglicę, a u 188 podejrzenie tej choro-

²⁸ B. Baranowski, W. Baranowski, A. Lech, *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce*, T. IV, zeszyt 2, *Powiat Radomsko, województwo łódzkie*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969, s. 31–34.

²⁹ *Szkoły powszechne Rzeczypospolitej Polskiej w roku szkolnym 1925/1926*, Warszawa 1926, s. CLVII; AP-P, AmR, syg. 1658, 1756, 1773.

³⁰ *Spis szkół powszechnych i nauczycieli w Okręgu Szkolnym Łódzkim w roku szkolnym 1927/28*, Łódź 1928, s. 83–84.

by. Na 2529 przebadanych 80 cierpiało na chorobę płuc, a u 500 stwierdzono schorzenia zaburzeń układu limfatycznego (tzw. zołzowatość)³¹.

Warunki lokalowe szkół powszechnych nie należały do najlepszych. Budynki szkolne były mało dostosowane do potrzeb prowadzenia zajęć dydaktycznych. Sytuację polepszyła adaptacja pomieszczeń wojskowych oraz wybudowanie budynku na Bugaju. Przystąpiono także do budowy kosztem miasta nowoczesnego gmachu przy ul. J. Piłsudskiego. Ostatni etap budowy szkoły przerwała wojna.

Radomszczańskie szkoły powszechne przyjmowały imiona znanych Polaków: Królowej Jadwigi, Marii Konopnickiej, Tadeusza Kościuszki, Stanisława Jachowicza, Emilii Plater, Adama Mickiewicza, Elizy Orzeszkowej, Władysława Reymonta. Dla umożliwienia ukończenia szkoły powszechnej dzieciom i młodzieży pracującej zorganizowano szkołę popołudniową. Dzieci z rodzin żydowskich mogły uczęszczać do szkoły żydowskiej im. Berka Joselewicza.

W latach międzywojennych czynnych było w Radomsku kilka szkół średnich. Jedną z najstarszych było prywatne gimnazjum żeńskie Jadwigi Chomicz, którego historia sięga lat dziewięćdziesiątych XIX wieku. Było to pełne ośmioklasowe gimnazjum głównie o profilu matematyczno-przyrodniczym, a także ogólnym i humanistycznym. Dysponowało około 250 miejscami, które nie były w pełni wykorzystane. W roku szkolnym 1924/25 uczęszczało 226 uczennic, a w 1930/31 – 180. Gimnazjum zaprzestało działalności w roku 1937, uczennice przyjęte zostały do Gimnazjum Żeńskiego Towarzystwa im. F. Fabianiego³².

Również tradycję przedwojenną miało Gimnazjum Męskie Stanisława Niemca. Dominował profil ogólny i humanistyczny. Duży nacisk kładziono na język polski, francuski i niemiecki. Gimnazjum posiadało własny internat, co umożliwiło naukę dzieciom spoza Radomska. Gimnazjum cieszyło się dużym powodzeniem. Liczba uczniów przekraczała 400. Zachodziła konieczność w niektórych latach tworzenia klas równoległych. W roku 1927 absolwenci z inspiracji dyrektora S. Niemca utworzyli komitet ufundowania tablicy ku czci poległych w wojnie 1920 roku uczniów tegoż gimnazjum. Tablicę wmurowano w budynku szkolnym w czerwcu 1927 roku³³.

W roku 1921 utworzone zostało na bazie funkcjonującej od 1917 r. siedmioklasowej szkoły żeńskiej, prywatne koedukacyjne 8-klasowe żydowskie gimnazjum Ludwika Weintraub. Językiem wykładowym był j. polski, obowiązywała także nauka j. hebrajskiego i j. niemieckiego. Przeważał profil humanistyczny i ogólny. Szkoła posiadała na ogół dobre warunki lokalowe, które zabezpieczały miejsca dla ponad 170 uczennic i uczniów. W latach 1924 uczęszczało 162, a w 1930 – 129 uczniów³⁴.

Także w roku 1921 rozpoczęło działalność Społeczne Gimnazjum Towarzystwa im. Feliksa Fabianiego. Było to gimnazjum męskie o profilu matematyczno-przyrodniczym. Naukę pobierało 123 uczniów w roku szkolnym 1921/22, 157 – w roku 1922/23, 210 – w roku 1924/25, 255 – w roku 1927/28.

Wobec braku własnego budynku Rada Opiekuńcza Towarzystwa powołała Komitet Budowy Gmachu, który działał pręźnie i skutecznie, czego wynikiem było wybudowa-

³¹ AP-P, AmR, syg. 1621.

³² *Spis nauczycieli szkół wyższych. Średnich i zawodowych. seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych*, pod red. Z. Zagórowskiego, Lwów, Warszawa 1924, s. 202; „Gazeta Radomska” 25XI 1928, nr 50.

³³ *Spis nauczycieli szkół wyższych...*, s. 222; „Gazeta Radomska” 12 VI 1927, nr 25.

³⁴ *Spis nauczycieli szkół wyższych...*, s. 222.

nie nowoczesnego budynku szkolnego. W roku 1937 uruchomiono oddzielne Gimnazjum żeńskie pod zarządem Towarzystwa im. F. Fabianego³⁵.

Radomszczańskie szkoły średnie mogły przyjąć większą liczbę uczniów. Bariery były opłaty za naukę, które wynosiły od 300 do 800 zł rocznie (opłaty były mniejsze w klasach niższych, większe w klasach wyższych). Najwyższe czesne uczniowie płacili w gimnazjum J. Chomicz – 800 zł, w gimnazjum J. Weintraub – 960 zł, w gimnazjum im. F. Fabianiego – 700 zł. Liczba uczniów w szkołach średnich zależała w dużej mierze od zamożności społeczeństwa.

W latach ożywienia gospodarczego liczba uczniów wzrastała, w latach kryzysu, malała. W 1928 r. do radomszczańskich gimnazjów uczęszczało około 1000 młodzieży, w 1930 – ok. 880.

Obok szkolnictwa średniego ogólnokształcącego odnotować także należy rozwój szkolnictwa średniego zawodowego. W roku 1924 rozpoczęła działalność trzyklasowa Koedukacyjna Szkoła Handlowa Polskiej Macierzy Szkolnej. Głównym celem szkoły było przygotowanie absolwentów do pracy w placówkach handlowych wszystkich szczebli „od sklepikarzy począwszy do pracowników wielkich przedsiębiorstw i banków.” W 1938 r. szkołę przemianowano na Prywatne Gimnazjum Kupieckie Polskiej Macierzy Szkolnej z obowiązującym czteroletnim cyklem nauczania³⁶.

W roku 1925 staraniem Magistratu miasta utworzona została zawodowa Miejska Szkoła Doksztalcząca dla młodzieży pracującej szczególnie terminującej w różnych zawodach. Władze miasta zobowiązały majstrów do obowiązkowego zapisania i posyłania swoich terminatorów do szkoły. Sprawami administracyjno-gospodarczymi szkoły zajmowała się Rada Nadzorcza. Nauka odbywała się wieczorem trzy razy w tygodniu. Utworzono następujące grupy zawodowe: metalową, skórzaną, drzewną, budowlaną, graficzną, spożywczą, zdobniczą i ogólną. Program nauczania składał się z przedmiotów ogólnych i zawodowych. W pierwszym roku naukę podjęło 73 uczniów, w kolejnych latach liczba uczniów wzrastała i w 1930 r. wynosiła 394 osoby. Wzrastająca liczba uczniów świadczyła o potrzebie utworzenia tego typu szkoły³⁷.

Poziom oświaty w Radomsku podobnie jak w całym kraju po uzyskaniu niepodległości był niski. Jedynie 27, 94% mieszkańców miasta posiadało wykształcenie elementarne, 16,67% – niskie, 6,81% – średnie a tylko 0, 32% – wyższe. Liczba analfabetów sięgała 35%. (Dwukrotnie była wyższa wśród kobiet)³⁸.

Trudu uporańia się z analfabetyzmem, obok szkół, podjęły się instytucje i organizacje społeczne działające w mieście, jak: Polska Macierz Szkolna, Związek Chrześcijańsko-Młodzieżowy, Uniwersytet Ludowy, Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego, a także Klub Robotniczy prowadzony przez Polską Partię Socjalistyczną. Zajęcia z analfabetami odbywały się w zorganizowanych przez powyższe instytucje czytelniach, świetlicach czy klubach. Niektóre dysponowały własnymi bibliotekami.

Radomsko w latach międzywojennych było dość prężnym ośrodkiem życia kulturalnego. Rozwijało działalność powstałe w początkach XX wieku Towarzystwo Śpiewacze im. Stanisława Moniuszki. Chór ten odnotował wiele sukcesów artystycznych. Podobnie jak chór Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia”, tradycje amatorskiego ruchu

³⁵ „Gazeta Radomska” 25 VI 1928, nr 28; 3 X 1937, nr 40; 13 III 1938, nr 11.

³⁶ *Zespół Szkół Ekonomicznych w Radomsku 1924–1984*, red. B. Kulka, J. Wojarska. Radomsko 1984, s. 6–8, 38.

³⁷ AP-P, AmR, syg. 1658, 1756, 1796; „Gazeta Radomska” 18 IX 1927, nr 41.

³⁸ *Sprawozdanie z działalności Zarządu Miasta i Rady Miejskiej za czas od 4 XII 1919 do 31 XII 1921*, Radomsko 1922, s. 24–25.

teatralnego także z początków stulecia kontynuował teatr „Kinema”. Ożywioną działalność prowadziło założone w 1921 roku Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”. Dużą rolę w krzewieniu kultury fizycznej odegrał Związek Strzelecki³⁹. Powstało także kilka klubów sportowych: „Naprzód”, „Korona”, „Sparta”, „Wilk”, „Czarni”, „Jawor”.

Kulturalnie czas spędzić można było w parku prowadzonym przez „Spółkę Wodną”, która organizowała imprezy tak latem, jak i w porze zimowej. Ośrodkiem życia kulturalno-oświatowego dla radomszczańskich Żydów była biblioteka im. Szaloma Alejchema założona w 1926 roku, a sportowego Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczne „Hakoach” oraz kluby sportowe: „Maccabi”, „Hapoel”, „Morgenstern”⁴⁰.

Działalność kulturalno-oświatową prowadziły Stowarzyszenia Spółdzielcze: „Urzędników”, „Łączność”, „Gwiazda”, „Zorza”. Własne orkiestry posiadała: Straż Ogniowa, Towarzystwo „Sokół” oraz Fabryka Witte i Ska.

Nowym zjawiskiem w życiu Radomska było powstanie lokalnej prasy. Odzwierciedlała ona życie polityczne i społeczne miasta i związana była z głównymi ugrupowaniami politycznymi.

Pierwszą gazetą była „Strażnica”, która ukazywać się zaczęła od kwietnia 1920 r. Stanowiła organ Radomszczańskiego Komitetu Robotniczego PPS. Wydawana była przez dwa lata, wpięrow jako tygodnik, a następnie pismo codzienne. Także od 1920 r. zaczęła wychodzić „Gazeta Radomska” — tygodnik społeczno-polityczno-ekonomiczny. Towarzyszył on mieszkańcom Radomska przez całe dwudziestolecie, aż do 1939 roku. Gazeta mimo deklaracji o niezależności politycznej związana była z ugrupowaniami narodowymi.

Partie i ugrupowania polityczne czyniły próby wydawania swoich organów prasowych. PPS wydawała w latach 1924–1930 „Prawdę Radomską”, BBWR podjął w roku 1930 próbę wydawania „Przeglądu Radomskiego”, PPS-d. Frakcja Rewolucyjna wydawała w latach 1929–1930 „Głos Robotniczy”. Tygodnikiem partii lewicowych miał stać się „Głos Ludu Miast i Wsi”, którego zaledwie kilka numerów ukazało się w 1936 r., chociaż stosunkowo w dużym nakładzie, od 3 do 7 tys. egz. Wychodziły także czasopisma społeczne i literackie: „Słowo Radomszczańskie”, „Kronika Radomską”, „Gazeta dla Wszystkich” czy „Wolny Głos”, związane z pravicowym nurtem życia politycznego. Wybór prasy był więc w tym okresie dosyć bogaty. Tylko nieliczne tytuły wydawane były przez czas dłuższy. Niektóre wychodziły przez kilka lat, inne zaledwie kilka miesięcy. Nadmienić trzeba, że zdecydowaną większość pozycji drukowano w oficynach wydawniczych w Radomsku. W Radomsku także wydano jedną z pierwszych prac Adama Próchnika: „Bezpośrednia walka o socjalizm” (1920 r.)⁴¹.

³⁹ J. Górecki, *Z dziejów miasta Radomska*, wyd. Muzeum Regionalne w Radomsku, s. 23.

⁴⁰ S. Sankowski, *Z dziejów miasta Radomska (do 1939 r.)*, Radomsko 1995, s. 156.

⁴¹ R. Szwed, *Radomsko*, bdw., s. 20.